

3.4. ФИЛОСОФСКА АНТРОПОЛОГИЯ И ЕТИКА (По проблема за нравствеността във философията на Димитър Михалчев)

Георги БЕЛОГАШЕВ

По време на своята творческа дейност Димитър Михалчев създава огромно количество, различни по тематика и вид произведения. Той има значителна роля в обогатяване континуума на българската история на философията. И въпреки че българският мислител е един от най-значителните автори, пишещи от позициите на ремкеанската философия, неговите творби се отличават със своята самобитност. Този факт намира особено потвърждение в областта на социалната проблематика, в която Д. Михалчев излиза извън теоретичните интереси на своя учител Йоханес Ремке.

Такъв е случая и с проблемни въпроси, които са свързани с етиката и нравствеността. Точно при разработването на социални въпроси Д. Михалчев достига до онова свое становище за нравствеността, което ще защитава до края на творческия си път. Проблема за нравствеността е пряко свързан с темата за обществената действителност, която заема централно място във философията на Д. Михалчев. За българския мислител обществената действителност е изцяло свързана с битието на човека и затова се подчинява и движи от закони, по-различни от природните. Обществената действителност се корени в съзнателната страна на хората. Тя се конфигурира, съществува и променя по волята на хората, които съзнават и съзнателно действат. С други думи – чрез своите действия хората са творци на обществената действителност.

Основна насока при разясняване проблема за нравствеността според Д. Михалчев е извършване на анализ, предлагащ познание за човешкото общество, неговото естество и мястото на човека в него. Базовите параметри на тази Михалчева позиция са зададени още през 1906 година. Това се доказва в писмото на Д. Михалчев до д-р Кръстьо Кръстев от 07 юни 1906 година. В него младият български мислител разяснява съществени моменти от студията си „Психологическата и обществената страна на нравствената проблема”, като пише: „... етичката

част – мога да се похваля – всичко е мое. Аз използвах наистина оная едничка страница в психологията на Ремке, гдето той дава един Wink само: как трябва да се мисли Gemeinschaft'а. Обаче цялото приложение на тая мисъл, обработката върху разширението на „обществените кръгове”, върху понятието „развитие”, върху борбата на общественото с личното съзнание – всичко това е моя работа. Ремке нито е чел досега етика, нито пък мисли да пише скоро. Той носи само няколко основни идеи в главата си, които ми са отчасти известни и които отчасти използвах. Но разработката и цялото приложение на тия идеи в специалните въпроси, които засягам – са мои.” (Стойнев, А.; Цацов, Д. 1996 : 13 : 66-67).

Според Д. Михалчев понятията „общество” и „общност” имат следните значения: „... във всяко общество ... съпринадлежащите съзнания виждат в исканото от тях житейско единство само едно средство за целта, която е различна за всяко от тия съзнания ... ” (Михалчев, Д. 1931 : 4 : 21)., докато „... при всяка общност житейското единство не е средство, а самото то е цел.” (Михалчев, Д. 1931 : 4 : 21). В статията си „Същината на морала в научна светлина” (1940) българският мислител също изказва подобна позиция. Той изтъква, че в общността, например партията, има по-тясна, ако си послужим с думите на Ф. Тьонис, „органична” връзка между членовете. Те имат общи цели, мисли, чувства. Тук цялото е самоцел. Обществото е по-„разхлабено” цяло, заради „механичната” връзка. То не е самоцел, а средство за постигане на други цели. Например певческо дружество – за едни е средство за изява, за други – да проявят гласа си и т. н. За да разясни окончателно Д. Михалчев пише: „... всички искат едно и също, но искат го като средство за своя особна, лична цел. Така е с всяко общество. По-иначе с ония жизнени пространства, които наричаме общности. Тук исканото не се схваща като средство за нещо друго, а е самоцел.” (Михалчев, Д. 1981 : 10 : 494-495).

Въз основа на казаното Д. Михалчев прави основното си заключение – обществото възниква единствено там, където е наличен някакъв сбор от съзнания. Още през 1906 година написва: „Само там, гдето има „сбор” от съзнания, само там е дадена възможността да възникне общество.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 456). Подобно различие той посочва и през 1908 година, когато пояснява, че обществото е „органическо единство от хора” (Михалчев, Д. 1908 : 3 : 752), между които има „вътрешна връзка” (Михалчев, Д. 1908 : 3 : 752). По-късно той ще доразвие

тезата и ще заяви, че обществото не е какъвто и да е сбор: „... обществата и народите – пише Д. Михалчев – не се свеждат към един механичен сбор от техните индивидуални съставки, а представляват една своеобразна реалност. Тя е нещо повече от отделните личности.” (Михалчев, Д. 1943 : 7 : 168). За него обществото се основава на единството на отделните личностни съзнания с еднаква цел; воля; искане. Цитирайки отново Й. Ремке, българският мислител заявява: „... във всяко общество ... съпринадлежащите съзнания виждат в исканото от тях житейско единство само едно средство за целта, която е различна за всяко от тия съзнания. И наопаки, при всяка общност житейското единство не е средство, а самото то е цел.” (Михалчев, Д. 1931 : 4 : 21).

Именно на основата на духовното Д. Михалчев разграничава общество от общежитие, т. е. механично съжителстване, което определя като „... аритметичен сбор от отделни неща.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 456). Същинското различие между общество и общежитие се състои в това, че на основата на съзнанието отделните индивиди стават нещо единно. Съзнанието е онова, което прави възможни т. нар. „духовни единства”. Те се създават на базата на тъждеството на нематериалното у индивидите, без външна принуда и по собствена воля (искане). Човекът, за Д. Михалчев, принадлежи според убежденията си към много обществени образувания – кръгове; общности; общества, благодарение на своята активност и дейност. Така за българския философ се конфигурира и неговият социален живот. По този начин Д. Михалчев убеждава, че човешката уникалност е мнима, независимо, че хората имат различни индивидуални особености. Той пише: „... в нашите искания, в нашата воля, в нашите индивидуални мисли, стремления и преценки се манифестира едно свръхиндивидуално, обществено, колективно съзнание.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 459), като не се интересува от причините, които развиват това колективно съзнание у хората. В крайна сметка заключението, до което на този етап Д. Михалчев достига е, че обществото се създава въз основа на единството на индивидуалните човешки съзнания и това единство прави осъществима тяхната съпринадлежност към това общество. Общественото съзнание, разбираемо като „... много същества да са дадени като органическо цяло ... като социално единство, да се знаят като едно.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 512), според Д. Михалчев е условието за появата на самата нравственост.

По-късно, през 40-те години на ХХ век, Д. Михалчев отново разяснява въпроса за общността и обществото. Такива разяснения се от-

криват близо четири десетилетия след публикуването на студията „Психологическата и обществената страна на нравствената проблема”. Това той прави в лекциите по етика, писани през 1943–1944 година и публикувани едва през 2003 година, в които отново посочва отликата между Gesellschaft (общество). и Gemeinschaft (общност). За Д. Михалчев и тук „„Общото” ... и при обществото и при общността е волята.” (Михалчев, Д. 2003 : 11 : 47). Той говори за воля, като има в предвид, че нея я има единствено там, където е налично съзнание. Тя е искане; искащо съзнание, което желае и се стреми към нещо, т. е. предполага цел, след чието постигане се осъществява някаква промяна. Волята за Д. Михалчев винаги е свързана едновременно с някакво „сега” неудовлетворение и някакво удовлетворение от бъдещо удоволствие. Всичко това мотивира искането, необходимо за осъществяването на дадена цел и промяна. Искането за постигането на определена цел в социалната действителност за Д. Михалчев може да бъде поетапно, като в него освен цел може да има и средство. Именно средството е и критерият, по който се установява различието между общество и общност: „ ... в първия случай, където гледаме на жизненото единство като средство за постигането на една лична цел, имаме общество – пише българския ремкеанец – във втория случай, където жизненото единство се явява като самоцел, имаме общност.” (Михалчев, Д. 2003 : 11 : 52). Казано по друг начин – при обществото хората се обединяват, за да удовлетворят своя лична цел, докато при общността – на успеха ѝ се гледа като на самоцел, а не като на средство за постигане на индивидуални цели. Причината е, че членовете му са решени дори да се пожертват за преуспяването на общността, към която принадлежат.

За по-добра илюстрация идеи на Д. Михалчев може да се приведе още един пример – разбирането за възникването на обществото, предложена от Рудолф Щамлер – немски теоретик на правото и икономист, последовател на Марбурската неокантианска школа. Според германския мислител обществото е обединение за постигането на обща цел по повелята на външни причини, които са условие за създаването му изобщо. Р. Щамлер пише: „ ... при социалният живот на хората има външно регулирано съжителство, като социално битие на хората.” (Щамлер, Р. 1907 : 14 : 100)., т. е. то се регулира от външна причина, която Р. Щамлер нарича „нравствено съзнание”. Докато за Д. Михалчев човешкото обществено битие се регулира от нуждите, съчетани с условията, които пораждат стремеж към постигането на определени цели, т. е. от вътреш-

ноприсъща причина. Това е есенцията на разбирането за същността на обществото и общността във философията на Д. Михалчев.

Така Димитър Михалчев неминуемо стига до проблема за нравствеността. Във връзка с това българският учен обстойно коментира новопоявилото се през 1905 година материалистическо разбиране на въпросите от нравствената сфера. Като изразител на това разбиране посочва идеите на Карл Кауцки, предложени в излязлата на немски език в началото на ХХ век негова книга „Етиката и материалистическото разбиране на историята” (1905). Д. Михалчев излага становището си, че етиката не е и не може да е нормативна наука. Той е убеден, че ако претендира да бъде наука, то тя трябва да се откаже да препоръчва, защото „Няма ... наука, която да си поставя задача, да ни поучи: как трябва (soll) да бъде, да ни предписва норми и рецепти. Това не е работа на науката.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 259). Както е известно, Д. Михалчев винаги е бил против каквото и да е основаване и започване на научния анализ на основата и от някакви предпоставености. Тук се открива основанието за посоченото изказване. Етиката не може и не бива да бъде превърната и възприемана за нормативна наука, понеже ако тя бъде мислена и третирана като такава, анализът, осъществяван на нейна основа, няма да изхожда от обективните факти, а от предпоставки. Да, но се знае, че различните препоръки, служещи за предпоставки на този анализ, имат нееднозначно значение за различните слоеве на човешкото общество, следователно при разработването на етиката в посока на нормативна наука същност се върви към релативизъм.

Тогава естествен би бил въпросът – за каква наука става дума? Д. Михалчев пише: „Всеки опит да се обоснове един нравствен дълг или една ценност – лежи вън от границите на науката.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 261). Аргументите му са силни – „дължествеността”; „дължествеността” винаги са свързан с възприемането на позиция, от която се обявява едно за добро (ценно), а друго за лошо (неценно). Ако ученият иска да е обективен, би трябвало да тръгне от общото за всички позиции, изразяващи определена нравствена позиция. Това общо за Д. Михалчев е способността за нравствено диференциране – „... нравственото различаване е изходната точка на всяка научна етика; това е предмета, над който тя има да работи; това е даденото, което тя – като наука – предполага.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 260). Ясно забележимо е, че акцентът вече не е кое е добро или лошо, а как ги различаваме. Д. Михалчев се стреми да разкрие докъде е научната зона в нравствената

проблематика и откъде започва нейната нормативно-субективна част. От изясняването на тези въпросителни ще може да се достигне до така желаното истинно познание за човешката обществена действителност и ролята на нравствеността в нея.

Извършвайки анализ на същността на „доброто“, Д. Михалчев достига до следните два извода:

а). „... „нравственото“ винаги е цел...” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 263).

б). „... само едно съзнание, когато то е дадено като желязо, може да има, да си поставя цели ... за нравственост може да се говори там, където е дадена преди всичко една воля.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 263).

Въз основа на тези изводи Д. Михалчев заявява, че единствено волеви постъпки могат да бъдат обявявани за нравствени и обратното.

Друго доказателство за едно такова заключение се открива малко по-нататък, когато Д. Михалчев дава определения за вещь и воля. Говоренето за определителности, разясняващи единството вещь, както и на единството душа (съзнание) е изразяване на чисто ремкеански позиции. Разбира се, чрез тези примери целта на Д. Михалчев е да се покаже корелацията между човека, с присъщите му психологични процеси и действителността, взаимодействието между тях и евентуалните последствия от това взаимодействие. Както се знае, според ремкеанците между материално и не материално съществуват обективни отношения, при които те си взаимодействат, а най-достоверния пример за това е човекът – „същество с две различни естества ... едното от които е протяжно, а другото – съзнаващо.” (Илиев, Н. 1931 : 1 : 428–429). Ако още си послужим с думите на един друг мислител от най-близките на Д. Михалчев идейни съратници Атанас Попов – „... единства на действие съществуват както между материални предмети, така също и между материални и душевни индивиди. Такова единство на взаимодействие между материален и душевен индивид е човекът ...” (Попов, А. 1935 : 12 : 73). За Д. Михалчев душата (съзнанието) има решаващо значение при това взаимодействие. Това е причината, той да ѝ обръща специално внимание. Удачно е да се наблегне, че Д. Михалчев навсякъде използва думата душа като термин еднозначен на термина съзнание, защото е убеден, че основната характеристика на душата е съзнателността.

От заключението, че нравствените постъпки са самоцел, която може да се осъществи единствено посредством волята, Д. Михалчев се интересува от това „що е воля?”. На този въпрос българският мислител

дава следния отговор: „Там гдето душевното действа като моментно единство върху телесното, – там ние имаме воля.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 265)., която разбира като доброволна; самостоятелна взаимовръзка на душата (съзнанието) с някаква представа за бъдеща промяна. Другаде, когато говори за воля, той пише в същия смисъл: „... воля това е искащо съзнание...” (Михалчев, Д. 1961 : 8 : 36). С други думи – волята е причинно самоотнасяне на душата (съзнанието) на човека към една възможна промяна, която човекът си представя, но която все още не се е осъществила. За Д. Михалчев волята се придружава от самосъзнанието, което показва, че човек иска. Затова той говори за волите като искания – „... между волята и това, което хората наричат активност има някаква връзка.” (Михалчев, Д. 1931 : 4 : 17)., като чрез тази връзка може да се обясни промяната. На основата на посоченото, положително може да се каже, че тази представа е всъщност т. нар. цел.

Изложението на всичко това Д. Михалчев осъществява в стремежа да разясни, че в обществената действителност човешките постъпки са осъзнати, целенасочени, следователно смислени. Въпросът за смисъла във философията на Д. Михалчев винаги е бил пряко свързан с волята, т. е. с човешкото съзнание. За смислени действия може да се говори единствено там, където има осъзната цел и насочени волеви усилия за нейното постигане – „... „смисъла” на едно историческо събитие, значи да се разглежда то – волно или неволно – като средство, необходимо за постигане на една крайна цел.” (Михалчев, Д. 1931 : 5 : 23). Цел, но за какво? Д. Михалчев иска да е изчерпателен и се заема да поясни кого в крайна сметка обслужва тази цел. Той заявява, че ще анализира „... едно старо учение ... така наречения евдемонизъм.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 332). заради стремежа му да създаде етика, базирана изцяло на хедонизма. Размишленията на българския философ тръгват от ценността, която е неразривно свързана със субект. Д. Михалчев веднага разширява двете плоскости, върху които се развива някаква етика изобщо. От една страна, това е ненаучната етика, прокламираща извършването на добро с цел постигането на някаква изгода (материална и/или духовна), а от друга страна – научната етика, която както разбрахме утвърждава правенето на добро заради самото добро. Това е етиката на безкористността. Д. Михалчев винаги ще стои на нейните позиции.

Евдемонизмът, от гледната точка на етиката на безкористността, е учение което трябва да се причисли към ненаучната етика. Д. Михалчев даже го нарича „грубо смешение” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 333)., защото

смесва действието с целта. Получава се тавтология – доставям на себе си или на някого удоволствие, за да получа удоволствие. Затова той убедено твърди, че удоволствието не би могло да бъде крайна цел на волята. Всяка „... теория, която би се опитала да тръгне от егоизма като основа на всяка воля, не би могла по никакъв начин да разреши научно своята задача.” (Михалчев, Д. 1938 : 6 : 206). Нравствената постъпка се прави заради самата нравственост. Оказва се, че единичната нравствена постъпка, стремяща се към определена цел, се явява елемент от нещо общо, макар и абстрактно – нравствеността. Още повече, че нравствените постъпки винаги са свързани с удоволствие. Д. Михалчев пише: „Целта е винаги нещо, което доставя удоволствие, тя не е и не може да бъде самото удоволствие.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 336)., защото удоволствието, изпитано от даден човек, не е общовалидно, то не е добро за всеки човек. А нравственото е такова винаги – както Д. Михалчев пише: „където и когато и да е” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 334). По този начин той посочва, че нравственото е всъщност нещо общо, нещо общовалидно, на което и с което нашите отделни постъпки не си противопоставят, т. е. единичното не противоречи на общото – „...нравственото ценно („добро”) е винаги нещо общо и ...тази общност не противоречи на факта, че цел на нашата воля е всякога нещо особно, нещо конкретно.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 336).

Подчертавам това подробно, тъй като за Д. Михалчев нравствеността има специално значение в обществото точно, понеже тя е нещо общо и общовалидно, на което и с което нашите действия не се конфронтират. Именно на основата на възприемането на обществената нравственост от различни хора се създават човешките общности: от най-малката – семейството, и прогресивно до най-голямата – самото общество. Д. Михалчев изказва убеждението, че нравственост може да има само там, където има съзнание за съпринадлежност между индивидите към някакво обществено образувание. Той пише: „... развитието на съзнанието у човека за неговата съпринадлежност към все по-широки обществени кръгове – е основата на всеки морал и едничката гаранция за моралния прогрес на човешкото съзнание.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 337–338). От думите му става видно, че в човешките отношения е налице неумолима, но едновременно с това комплицирана законосъобразност, която в крайна сметка ги определя. Според Д. Михалчев хората проявяват т. нар. „дълг” към някого или някакво обществено образувание само

тогава, когато те са убедени в съпринадлежността им, споделеността им с този някой или това обществено образувание към един кръг или към нещо общо. Така той брани традиционна за основонаучната философия теза, че „...етиката на любовта ... служи като теоретична основа на безспорни морални отношения между хората.” (Михалчев 1981: 9 : 523). Д. Михалчев определя нравствен дълг в зависимост от степента на съпринадлежност на отделния индивид към различни по-малки или по-големи обществени образувания. По този начин той обявява, че нравствеността е присъща само на общественото – „Вън от тия ... социални кръгове нравствеността не съществува.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 338). Така се говори за т. нар. обществено съзнание и имплицитно се разбира, че в природата няма нравственост.

На основата на посоченото заключение българският философ отправя питане – има ли нравственост у животните? Положителен отговор на това запитване биха дали т. н. еволюционисти, Ч. Дарвин, Х. Спенсър, К. Кауцки и др., които разглеждат единствено „...повърхността на нравственото действие...” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 511). и го разбират като външно следствие като пропускат „...волевия момент...” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 511). Те смятат, че базата и същността на нравствеността се оказват онези „социални инстинкти”, които са се формирали през поколенията и наследени от индивидите. Казано по-иначе – всичко се обяснява на генетично ниво. Но, Д. Михалчев не е съгласен, понеже е доказал, че нравствеността ясно се отграничава в конфликта между частен интерес и общ интерес, т. е. в борбата „на дълга със склонностите”. (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 510). А такъв сблъсък има само при наличието на обществено съзнание у хората, каквото при животните липсва. И още нещо – при човека има рефлексия. Както би обяснил българският ремкеанец – има цялостно едновременно разкриване, изследване и отсъждане, при което човекът „... признава известни принципи за такива, които трябва да обвързват неговите постъпки.” (Михалчев, Д. 1906 : 2 : 512). А това го няма при животните. Изводът на българския мислител е, че ако я нямаше рефлексията всичко би се заключило до избора на изгодното и неизгодното за човека.

Като основно заключение може да се каже, че Димитър Михалчев предоставя оригинален отговор на питанията за нравствеността. Отговор, от който твърдо се установява убедеността на българския философ, че нравственото в действителност е нещо общо (общозначимо), на което

и с което в обществената действителност конкретните ни постъпки не са в опозиция. Както, и че нравственост може да има само там, където са налични съзнание за съпринадлежност и саморефлексия на индивидите към някакво обществено образование. За Д. Михалчев, нравственост в природата няма. Такава се открива единствено в човешкото общество където тя играе специално и съществено значение в неговото формиране и функциониране.

От изложението се констатира пътя, по който Д. Михалчев достига до разбирането си за нравствеността. От негова страна това се осъществява посредством целенасочено научно разработване етическия дял на собствената му философия. Посоченият факт, както и стремежът на българския мислител към дообогатяване на ремкеанската философска система в тава направление, насочва Д. Михалчев към осъществяване на солидни проучвания в областта на всичко, вързано със социалното. Така българския учен достига до дефинирането на понятията за общество и общност, обществените кръгове, общественото съзнание, развитието, целта, ценността, волята, дълга и накрая до неговата конкретна и твърда позиция за същността на нравствеността и нейното влияние в човешката обществена действителност.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Илиев, Н.** Проблемата за самосъзнанието. – Философски преглед, 1931, № 5.
2. **Михалчев, Д.** Психологическата и обществената страна на нравствената проблема. – Мисъл, 1906, № 4, 5, 6–7, 8.
3. **Михалчев, Д.** Една българска книга върху проблемите на социологията. – Демократически преглед, 1908, № 7, 8, 10.
4. **Михалчев, Д.** Върху ирационалното в историята. – Философски преглед, 1929, № 1.
5. **Михалчев, Д.** Революционното значение на Ремкевите философски възгледи. – Философски преглед, 1931, № 1.
6. **Михалчев, Д.** Егоизма като етическа проблема. – Философски преглед, 1938, № 3.
7. **Михалчев, Д.** Две думи за предмета на историята като наука. – Философски преглед, 1943, № 2.
8. **Михалчев, Д.** Мястото на принудата в учението за свободата на волята. В: Известия на Института по философия. Т. VI, 1961.

9. **Михалчев, Д.** Проблемата за относителността на истината. В: Избрани съчинения. С., Наука и изкуство, 1981.
10. **Михалчев, Д.** Същината на морала в научна светлина. В: Избрани съчинения. С., Наука и изкуство, 1981.
11. **Михалчев, Д.** Етика. С., 2003.
12. **Попов, А.** Проблемата за действителността. С., Библиотека Научна философия, 1935, № 2.
13. **Стойнев, А., Цацов, Д.** Из кореспонденцията на академик Димитър Михалчев. С., Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 1996.
14. **Щаммлер, Р.** Хозяйство и право. С точки зренія матеріалистического пониманія исторіи. Том I. С. – Петербург. Изд. „Начало“, 1907.